

SZEMLE

SZABAD A VÁLASZTÁS

...de nem ismerünk olyan társadalmat, amely valaha is jó módra és szabadságra tett szert anélkül, hogy ne az önkéntes csere lett volna szervezetének uralkodó elve."

MILTON & ROSE FRIEDMAN: *Free to Choose*. London, Secker & Warburg, 1980.

Ez a könyv az 1980-as évek liberálisainak egyik bibliája. Sok pedagógus gondolja, hogy ezeknek a nézeteknek ma jött el az ideje az iskolában. Megkérdeztünk négy közgazdászt, hogy egy évtized múltán mennyire tartják korszerűnek a neoliberais nézeteket.

GALASI PÉTER

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

A világhírű Nobel-díjas közgazdász és felesége a közgazdaságtan *Chicagói Iskola* néven megismert irányzatának jeles propagandistái. A hatvanas évek elején kiadott *Kapitalizmus és szabadság* című könyvükben a szabadversenyes kapitalizmus (szabad piacon működő, magánvállalkozásokból álló társadalom) mint a demokratikus (szabad) politikai rendszer előfeltétele jelenik meg. E mű folytatása az eredetileg tv-sorozatként sugárzott, majd könyv alakban is publikált *A választás szabadsága* [Free to Choose], amelyben az amerikai társadalom egyes jelentős problémáit veszik szemügyre, külön fejezetet szentelve az iskolák működésének.

Abból indulnak ki, hogy az amerikai iskolarendszer minősége mindhárom szinten (általános iskola, közép- és felsőfokú képzés) romlott, vagyis hogy az iskolarendszer egyre alacsonyabb szintű képzést nyújt. Ezzel párhuzamosan az oktatásban résztvevők száma és az iskolarendszer költségei növekedtek. E tendenciával párhuzamosan megfigyelhető, hogy az állami beavatkozás, szerepvállalás nőtt. Feltételezik, hogy a két jelenség között oksági összefüggés van: minél nagyobb az állami beavatkozás, annál alacsonyabb az oktatás színvonala, illetve annál drágább az oktatás. Ez utób-

bin azt kell érteni, hogy az oktatásra költött összegeket egyre kevésbé hatékonyan használják fel.

Az állami beavatkozás növekedése azt jelenti, hogy az oktatás egyre jelentősebb hányada tandíjmentes, illetve hogy az iskolák mind nagyobb része állami. Az általános és a középfokú oktatásban mindez összefügg a kötelező iskoláztatás megjelenésével és kiterjedésével is. Logikus, ugyanis, hogy a kötelező iskoláztatás tandíjmentes legyen.

Kérdés, hogy az állami beavatkozás növekedése miért vezet szükségképpen minőségromláshoz, illetve az oktatásra fordított anyagi eszközök pazarló felhasználásához.

Itt két problémáról van szó: az oktatásra fordított eszközök felhasználásának hatékonyságáról, illetve arról, ki határozza meg, hogy mennyi legyen az oktatási kiadások összege.

Ha az oktatást (a szerzőkhöz és általában a neoklasszikus közgazdaságtan művelőjéhez hasonlóan) szolgáltatásnak tekintjük, amelynek eredménye a tudás és a tudás megszerzését igazoló bizonyítvány, akkor joggal merül fel az a kérdés, hogy az oktatásra fordított anyagi eszközök egy-egy egysége (forintja) mekkora tudást hoz létre. Az oktatásra fordított eszközök felhasználása nyilvánvalóan annál kevésbé pazarló, minél nagyobb tudást generál egységnyi ráfordítással. Friedmanék szerint ez annál kisebb, minél nagyobb az oktatásban az állami beavatkozás. Elsősorban azért, mert az állami beavatkozás csökkenti az iskolák között a diákokért, hallgatókért folyó versengést. Ha pedig a verseny gyenge, akkor az iskolák dolgozóit semmi sem ösztönzi arra, hogy adott pénzeszközökkel minél nagyobb tudást hozzanak létre. Az állami beavatkozásból, illetve szerepvállalásból adódó pazarlás részben a kötelező iskoláztatás bevezetésének következménye, hiszen ha mindenki kénytelen iskolába járni, akkor az oktatási rendszer érintett részét az állami költségvetésből finanszírozzák, és az iskolák akkor is "megélnék", ha az oktatás színvonala csökken. Hasonló következményekkel jár, ha a tanulók iskolaválasztása korlátozott (vagyis adott területen lakók csak adott iskolába járhatnak, hiszen ekkor az iskolák vagy egy részük monopolhelyzetbe kerül. További pa-

zarlás forrása az oktatásra fordítandó pénzeszközök beszedéséhez, elosztásához, illetve a felhasználás ellenőrzéséhez szükséges bürokratikus apparátusok fenntartásának költsége.

A másik probléma nem más, mint az oktatási kiadások feletti ellenőrzés kérdése. Ha az ún. *fogyasztói szuverenitás* elvéből indulunk ki, ami a Friedman-házaspár érvelésének alapértéke, vagyis úgy véljük, hogy bármely pénzösszeg felhasználásáról azok jogosultak dönteni, akik a pénzt adják, akkor minél nagyobb az állami beavatkozás, annál inkább csorbul a fogyasztói szuverenitás. Az iskolarendszert ugyanis ekkor állami költségvetésből, vagyis adókból finanszírozzák. Ez azt jelenti, hogy egyrészt olyan adófizetők pénzéből, akik semmit nem költenének oktatásra, másrészt lehetnek olyan adófizetők is, akik ugyan saját elhatározásukból is fordítanak valamennyit ilyen célokra, csak éppen nem annyit, amennyit a kormányzat éppen helyesnek véli.

A fogyasztói szuverenitás elve tiszteletben tartásának az oktatási rendszerre fordított kiadások hatékony (nem pazarló) felhasználása szempontjából is van jelentősége. Adott fogyasztó (tanuló, illetve családja) annál színvonalasabb oktatást vár el, annál gondosabban mérlegeli, hogy mennyi ideig járjon iskolába, minél többre kerül neki. Ezzel szemben: minél alacsonyabb az ár számára, annál kevesebbet ér neki az iskolában eltöltött idő, annál kevésbé érdekli, hogy színvonalas oktatáshoz jusson.

A fentiekből adódóan az ideális iskolarendszerben semmiféle állami beavatkozás nincs (egyebek mellett a kötelező oktatás is hiányzik), az iskolákat közvetlenül a tanulók/diákok, illetve családjaik finanszírozzák. Ugyanakkor a különféle alapítványi megoldások, illetve az iskoláztatás céljából felvett bankkölcsönök lehetősége nincs kizárva. Ebben az esetben egyrészt az állami beavatkozással kapcsolatos (adminisztrációs, bürokratikus) költségek megszűnnek, másrészt az iskolák kénytelenek egymással versenyezni a tanulókért, következésképpen az oktatás színvonala növekszik. Végül: mivel a tanuló, illetve a családja számára az oktatásra fordított összegek és az iskolába járás között közvetlen kapcsolat alakul ki, a családok éppen a nekik megfelelő iskolákat választják ki, és a tanulók és családjuk a "pénzükért" megfelelő színvonalú oktatást követelnek meg. Ezt természetesen meg is kapják, mert az iskolák közötti szabad választás eredményeképpen minden iskola a legjobb teljesítményt igyekszik nyújtani, hogy 1. minél magasabb tandíjat kérhessen és 2. ne veszítse el tanulóit, hiszen akkor bevétele csökken.

Körülbelül ennyi az alaptörténet. A lehetséges ellenvetések közül néhányra a szerzők is kitérnek. Az első szerint a kötelező iskoláztatás szükséges ahhoz, hogy az új generációk minden tagja legalább valamilyen minimális tudás birtokába jusson. Ez a megállapítás azonban a szerzők szerint hibás, mert a múlt században is mindenki járt iskolába, holott nem volt kötelező. A második ellenvetés szerint az oktatás állami befolyásolása azért szükséges, hogy az iskolák a megfelelő ismeretanyagot oktassák. A Friedman-házaspár viszont úgy véli, hogy a családok pontosan tudják, hogy milyen iskoláztatásra van szükségük, a beavatkozás tehát felesleges. Egy harmadik ellenvetés szerint az oktatás állami finanszírozása lehetővé teszi, hogy a családok közötti jövedelem-egyenlőtlenségek ne reprodukálódjanak, vagyis, hogy a hátrányosabb szociális helyzetben lévő családok gyermekei nagyobb eséllyel juthassanak kevésbé hátrányos helyzetbe. A szerzők azonban amellet érvelnek, hogy egyrészt bármilyen tandíjmentes oktatás az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő családokat is szubvencionálja, tehát a hátrányos helyzetűek nem kerülnek jobb helyzetbe. Másrészt, mivel a magasabb iskoláztatásnak az egyén számára közvetlen többlethozadéka van (magasabb életkereset), a családok anyagi helyzetüktől függetlenül hajlandók lehetnek magasabb iskolázottság finanszírozására, ha a magasabb iskolázottság révén elérhető életkereset-többlet megéri a magasabb kiadásokat, következésképpen minden szubvenció felesleges.

Terjedelmi okokból itt nincs módunk részletesen számba venni az érveket és ellenérveket. Lehetséges, hogy az oktatási költségek emelkedése és az oktatás színvonalának esetleges csökkenése az állami beavatkozás mértékével összefügg. Szinte bizonyos, hogy az "ingyenesség" (tandíjmentesség) kevésbé korlátozza az iskolába járás iránti keresletet. Magától értetődő, hogy a családok nagyobb mértékben képesek befolyásolni az oktatás tartalmát ott, ahol az iskolát közvetlenül ők finanszírozzák, stb. Három problémát azonban mindenképpen érdemes érinteni.

–Ha a családok egy része mégsem kellően informált arról, hogy a számukra jó iskola milyen tananyagot oktasson, továbbá, ha a többletiskoláztatás révén elérhető többletkereset bizonytalan, akkor még a legortodoxabb neo-klasszikus elmélet szerint is van helye valamennyi állami beavatkozásnak.

–Ha az iskolát olyan jószágnak tekintjük, amely nemcsak az iskolába járók számára generál előnyö-

ket, hanem a társadalom minden tagjának jólétét növeli, ha a társadalom többi tagjának iskolázottsága legalább egy minimális szintet elér, akkor az állami szubvenció hatékonysági szempontból is helyénvaló az olyan családok esetében, amelyek nem "vásárolnák meg" tagjaik számára ezt a minimális mennyiségű oktatást.

—A családok által közvetlenül finanszírozott oktatás az egyes családok számára valószínűleg akkor is drágább, ha a bürokratikus költségek megszűnnek. Az állami költségvetésből finanszírozott oktatás esetén ugyanis minden adófizető hozzájárul az oktatási költségekhez, míg az előbbi esetben csak azok lennének érintve, akiknek valamely családtagja iskolába jár. Az érintettek az áremelkedésre valószínűleg vásárlásaik visszafogásával válaszolnának, ami azt jelentené, hogy a népesség átlagos iskolázottsága előbb vagy utóbb csökkenne. Az előző megjegyzést is figyelembe véve ez nem tűnik kívánatosnak.

KOPÁTSY SÁNDOR

Pénzügykutató Rt.

A jelenleg folyó társadalmi átalakulást szokás azzal jellemezni, hogy az állami elosztást váltjuk fel a piaccal. Ezt azonban nem volna szabad általánosítani, mivel ez a változtatás csak a klasszikus értelemben vett gazdaságra igaz, arra is csak a jelenkor követelményeinek megfelelő formákban. Szó sem lehet arról, hogy a piacot a klasszikus, 19. századi formájában kellene létrehozni. Az pedig alapvető tévedés, ha a piacot az infrastruktúra és a kultúra területén akarnánk uralkodóvá, akárcsak meghatározóvá tenni.

Mindenek előtt azt kell szem előtt tartani, hogy nálunk napjainkban nagy a veszélye annak, hogy az egyik véglet négy évtizedes uralma után a másik végletbe esünk, megtagadjuk azt is, ami megfelelőnek bizonyult. Négy évtizeden keresztül ott is kiirtottuk a piacot, ahol az nélkülözhetetlen, most sokan ott is piacostani akarnak, ahol az egyelőre nem lehet működőképes. Ezt konkrétan most az oktatásra értem, mivel erről kívánok szólni röviden.

Az oktatás, vagyis a társadalom szellemi tőkésének szervezett képzése olyan beruházás, ami igazán csak évtizedes távlatokban értékelhető. Ezért indokolt a történelmi távlatú szemlélet. Abból kell kiindulni, hogy e században jelentkezett a történelemben először és akkor is csak a világ gazdaságilag fejlett negyedében az a nézet, hogy a

gazdasági fejlődés szűk keresztmetszete a szellemi tőke. A század első felének társadalmi és gazdasági válságait elsősorban az okozta, hogy a technikai fejlődéssel nem tartott lépést az infrastruktúra és az emberi tőke fejlődése. Kiderült, hogy a két szűk keresztmetszet felszámolása nem lehetséges piaci eszközökkel. A kor minden gazdasági sikere kizárólag azon alapult, hogy a társadalom e két terület fejlesztését kiragadta a piac hatóköréből és társadalmi feladatként látott hozzá a megoldáshoz.

A *New Deal* az Egyesült Államokban és a fasiszmusok kezdeti gazdasági sikerei egyaránt azon alapultak, hogy a klasszikus monetáris politikát, a tőke piaci orientációját félretelve, az állam hozzájárult egyrészt az infrastruktúra, másrészt az egészségügy és az oktatás finanszírozásához. Nem ismerünk példát arra, hogy e két terület piaci eszközökkel valaha is kellő szintre emelhető lett volna. Sokkal inkább jogos az az általánosítás, hogy annál nagyobb lett a gazdasági eredmény, minél nagyobb erőforráshányadot szakított ki a társadalom a piac hatásrendszeréből és fordított az infrastruktúrára, az egészségügyre és az oktatásra.

A szocializmusok nem azért vallottak csődöt, mert e területeken államosítottak, hanem azért, mert a gazdaságból kiszorították a piacot. A szocializmusok évtizedei alatt sokkal hatékonyabban működött az oktatás és az egészségügy, mint a gazdaság. Nem divat, de mégis tudnunk kell, hogy a múlt rendszertől viszonylag fejlett emberi tőkét örököltünk.

Sokakat meglepészt az a tény is, hogy a nálunk sokszorta gazdagabb országokban egyre inkább napirendre kerül annak a szükségessége, hogy a piac szerepét erősíteni kell az infrastruktúrában, az egészségügyben és az oktatásban. Kiderül, hogy az ingyenesség túlságosan sokba kerül. Ez igaz, de csak akkor, amikor már az életszínvonal olyan magas, hogy az infrastruktúra, az egészségügy és az oktatás indokolt igénybevitelére létrejött a fizetőképes kereslet. Ez a kívánatos mértékű kereslet nemcsak anyagi, de civilizációs szintet is megkövetel. A lakosság (szinte) egészének fel kell ismernie azt, hogy a legjobb befektetés az, ha vigyáz az egészségére, ha minél nagyobb és korszerűbb tudást szerez magának és gyermekeinek, ha nem sajnálja a gyógyítással és az iskolázattal járó költségeket. Ettől azonban még a jelenkor legfejlettebb, leggazdagabb társadalmi és messze vannak. Igaz, nem olyan messze, mint mi.

Nálunk még sokáig csak olyan oktatási rendszerrel lehet szó, amelyekben az a jellemző, hogy a társadalom fedezi az oktatással járó költségeket.

Ennek természetesen nem kell azt jelentenie, hogy az oktatási rendszerből kizárjuk a piaci elemeket, sőt. Fontos, hogy lehessenek önköltségi alapon működő óvodák, iskolák és egyetemek, méginkább továbbképzők, nyelvtanfolyamok. A gazdagok számára legyen lehetőség arra, hogy gyermekeiket drága iskolákba küldhessék. Ha valaki elkártyázhatja a pénzét, más miért ne költhesse azt drága hazai vagy külföldi oktatásra?

Az azonban a jövővel szembeni felelőtlenség lenne, ha a tehetségek pénzhiány miatt nem kapnának megfelelő továbbképzési lehetőséget. A jelen és méginkább a jövő társadalmában nem az elhibázott beruházások kerülnek a társadalomnak a legtöbbszörre, hanem a ki nem aknázott tehetségek. Márpedig, aki a magyar társadalmat ismeri, tudja, hogy a lakosság, vagyis a tehetségek nagy többsége ki volna zárva a megfelelő képzésből, ha azt meg kellene fizetni.

Sokan az oktatás piacosttását azzal akarják megoldani, hogy a tehetségeknek az oktatásuk fedezetére kedvező hiteleket biztosítanak. Én még ezt is egyelőre kontrasztelekciónak tartom, mert a lakosság nem minden rétege egyforma abból a szempontból, hogy mennyit tart érdemesnek az oktatás érdekében vállalni. Amíg humán értelmiségünket az iskolázottság fetisizálása jellemzi, és tragédiának tartja, ha gyermeke nem lesz diplomás, a lakosság nagy többsége a múlt tapasztalatai alapján nagyon lebecsüli a tanítást befektetési értékét.

Mindebből nem következik, hogy nem kell a piacosttás felé bizonyos lépéseket tenni. Erre azért van szükség, mert az oktatásban is igen hiányzik az a típusú takarékoskodás, hatékonysági szemlélet, ami csak piaci hatásként érvényesül. Az oktatásra fordítható pénzünk szükségése is ilyen irányú kezdeményezéseket indokol.

Mit javasolnánk?

–A kormányzat is vegye tudomásul, hogy az oktatás befektetés és nem fogyasztás, ahogyan ezt a statisztika értelmezi, pedig ez a modern társadalom legfontosabb tökéjének gyarapítása. Nálunk még azt tartják, hogy takarékoskodni kell az oktatási rendszerre fordított kiadásokkal. A 20. században már anakronizmus, ha egy társadalom a tudásvagyon rovására akarja helyreállítani gazdasági talpraállását. A mai hivatalos jelszó: Előbb gazdagodjunk meg, aztán majd lesz igényes iskola-rendszerünk. Ennek a fordítottját igazolja minden jelenkori tapasztalat: előbb legyen minden áron fejlett oktatás, aztán szinte magától is jön a gazdasági fellendülés. Gondoljunk arra, hogy mi-

lyen gazdasági csodák alapja lett az, hogy Bismarck óta a német oktatási rendszer Európában élenjáró. A távol-keleti gazdasági csodákat is mindenütt megelőzték az oktatási csodák.

–Minden szülő és minden diák vegye hivatalosan is tudomásul, hogy mennyit kap a társadalomtól az ingyenes iskolával. Az ilyen irányú felméréseim azt bizonyítják, hogy az oktatás tényleges költségeinek alig tizedét hiszik az érintettek is. Ezért bevezetném, hogy minden szülő és minden diák írjon alá egy olyan nyilatkozatot, amelyben tudomásul veszi, hogy mibe kerül az őket érintő képzés. Vagyis, ne azzal ijesztgessük már ma a szülőket, hogy havi 2 ezer forint lesz majd a tandíj, hanem vegyék azt tudomásul, hogy az ingyenes oktatás formájában mennyit kapnak. Magam is ismerek olyan szülőket, akik évi egymilliót kapnak ilyen formában az államtól. Így tehát nem volna jó az, ha "kifizetve" éreznék azt a képzést évi 60 ezer Ft-tal.

–Támogatni kell minden olyan kezdeményezést, ami az önköltségi elven alapuló oktatási intézmények létrehozására és fenntartására irányul. Még az is nagyon jó üzlet a társadalomnak, ha a költségek felét, mint állami dotációt, megtéríti. Ez nemcsak fele képzési költség lenne a társadalom számára, hanem az iskolák teljesítményének tudatosítását is szolgálhatná.

Ajánlás: Megbukik minden olyan társadalom, amelyik nem piacosttja a gazdaságot, de az is, amelyik idő előtt akarja gyökeresen piacosttani az infrastruktúrát, az egészségügyet és az oktatást.

KOVÁCS JÁNOS

MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Van már vagy húsz éve is annak, hogy őrzök magamban egy képet. Ülök egy kis vaporettón Velencében, és előttem térdel Milton Friedman összekulcsolt kézzel. Nem hiszik? Fénykép-dokumentum is van róla; azt hiszem, Timár János kollégám készítette. A kép mondanivalója roppant egyszerű: "hidd már el, hogy nekem van igazam!".

Nos, miben kellett volna, hogy valamelyikünknek igaza legyen? A dolog komoly története a következő. Egy konferencián, amit a CESES rendezett Velencében, vitát folytattunk a munkaerő struktúra és az oktatási rendszer tervezéséről, tervezhetőségéről. Az a megtiszteltetés jutott osztályrészemül, hogy egyik vitapartnerem éppen Milton Friedman volt. Természetesen homlokegyenest ellenkező álláspontot képviseltünk. Friedman

magával ragadó hévvel bizonygatta a szabad piac csalahatatlantul hatékony elosztó szerepét (egyéb-ként tényleg elragadó személyiség). Én pedig más magyarokkal együtt azt bizonygattam, hogy az oktatás, nevelés, szakképzés és ezek összefüggése a munkaerő és munkahelyi struktúrával túl komoly dolog ahhoz, hogy a véletlenre bízjuk.

A vita természetesen nem akkor kezdődött és nem is akkor fejeződött be. A Nemzetközi Közgazdasági Társaság 1981. évi világgongresszusát Mexico City-ben a munkaerő kérdésnek szentelte. Akkor azt az álláspontot képviseltem, hogy a vita jórészt szócséplés. Hiszen a nemzetközi irodalomban publikált munkaerő és oktatás tervezési modellek tanúsága szerint valójában a piaczgazdaságokban is folyik egyfajta stratégiai tervezés, csak van, ahol prognózis készítésnek nevezik. Ott is főként amerikai és mellettük német (akkor még nyugatnémet) közgazdászok keltek ki élesen a tervezés lehetősége ellen. Érdekes anekdotaként elmesélhetném, hogy hogyan kellett nekem, egy tervezésközvetítőnek folytatott országból jött kutatóknak, elnökként megvédenem egy amerikai, igencsak liberális kitűnőséget a malthusianizmus vádja alól.

Természetesen közben sok minden történt a világban és hazánkban is, és "őkör, aki konzervens" jelszó alatt az én gondolkodásom is változott. Abban azonban nem, hogy továbbra is fontosnak, sőt egyre fontosabbnak tartom a tervezést a stratégiai kérdésekben. Mai felfogásunk szerint (a többes szám egyfajta kutatói műhely dolgozóit jelzi) a társadalmi és gazdasági fejlődésnek vannak hosszútávú regulátorai, amelyek alakulása az egész jövőt befolyásolhatják. A piac persze csalahatatlant kritikát mond a múltbeli fejlődés minden hibájáról és mulasztásáról, de csak ex post, utólag. Ezért az állam akkor sem mondhat le a fejlődés hosszútávú szabályozókon keresztül való befolyásolásáról, ha erre egyébként minden készség és késztetés megvan.

De hát mit értsünk hosszútávú szabályozók alatt? Ahányan vagyunk, annyiféle. Vannak, akik ide veszik az egész úgynevezett infrastruktúrát, és ezt a fogalmat nagyjából lefedi a nyugati *social overhead capital* elég szélesre nyitott ollója is. Amiben mindannyian egyetértünk: ide tartozik mindaz, ami egy társadalom szociális potenciáját meghatározza vagy kifejezi. Felsőröklásszerűen (*Virág Iláikó* kéziratost tanulmánya alapján): kutatás+fejlesztés, oktatás-képzés, megtestesült műszaki fejlettségi szint, a gazdaság tulajdoni struktúrája, és végül maga a tervezés (pontosabban az a tudományos munka, amelyben egy konzisztens stratégia kidolgozható).

Itt most sem hely, sem tér nincs egy ilyen átfogó koncepció kifejtésére. Még arra sem, hogy kifejtsük, miért nem szerepel egy sereg más tevékenységi ág, amelyek egész civilizációs struktúránk alakulását befolyásolják. Nem véletlen azonban, hogy a felsoroltak között első helyen említtem az oktatási-képzési rendszert.

Mondhatja valaki, hogy ez nem más, mint a tervező évtizedes beidegződésének megjelenése. Akárhogy nézem azonban, ennél jóval többről van szó. Az oktatás-képzési rendszer feladatokrét hagyományosan két részre szokták tagolni. 1. A munkahelyi struktúra munkaerőigényének kielégítése mind mennyiségben, mind minőségben. (Nem kizáró, ellenkezőleg, implikáló értelemben kellene itt szerepelnie a kulturális értékeknek is.) 2. A lakosság tanulási-képzési igényének kielégítése, amely sem mennyiségi, sem minőségi értelemben egyáltalán nem szükségszerűen esik egybe a munkahelyi struktúra igényeivel. (Kulturára vonatkozóan lásd ugyanazt mint fentebb.) 3. Parkolópálya szerepkör.

Amikor azt mondtam, hogy ez a szerepkör az utóbbi években egyre élesebben rajzolódik ki, ezt csak az egyszerűsítés kedvéért tettem. Szükségessége ugyanis már az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején kirajzolódott a tervezők számára, és mint tudjuk, tervezés és politika csak igen ritkán esett (esik) egybe. Mit is jelent ez a szerepkör?

Választást a között, hogy a fiatal generációkat egyenesen a munkanélküliség csatornáiba irányítsuk, vagy pedig inkább hosszabb ideig az oktatási rendszer keretei között tartsuk. Ha ezt az utóbbit választjuk, egyszerre kettős előnyhöz juthatunk: 1. csökkenthetjük a munkanélküliség nyomását, kivonva belőle a potenciális munkanélküliek egy részét; 2. jobb lehetőséget biztosítunk ezeknek a fiatal generációknak, hogy eligazodjanak a perspektívikus és a kevésbé jövőképes között, és így növelhetjük esélyüket a munkahely keresésben.

Vagyis, ha tovább tartjuk bent a fiatalokat az iskolarendszer keretei között, olyan parkolópályára állíthatjuk őket, ahonnan könnyebb kilépni a munkahelyek forgalmába. Megnyújthatjuk vele a szakma-, pályaválasztás időpontját és jobban fel is készíthetjük őket a megfelelő választásra. Ezt célozta már az 1970-71-es 10+2-es alapiskolázási struktúrára való áttállási javaslat, éppúgy, mint a felsőfok túlzott profilizálásának szükségése.

A tervezőknek nem az ujjukból kellett kiszopni ezeket az elképzeléseket. Létezett ez már a nyugati országok iskolarendszerében éppúgy, mint felsőoktatási struktúrájában. Nehogy azt gondoljuk,

hogy az USA-ban a 18 évig kötelező oktatás kizárólag népjóléti célokat szolgál. Bizony, hogy a kötelező high schoolnak parkolópálya szerepe is van, sőt továbbmegyek, a két-három éves college-oknak is. Ezek jó része semmiféle képzettséget sem nyújt, csak benn tartja a fiatalok egy részét az iskolában, kitolja és megkönnyíti a tényleges választás korhatárát.

Ezt a szerepet erősíti az is, hogy a fejlett piacgazdaságok iskolarendszerében nem jelentkezik olyan kemény erővel az az anyagi és erkölcsi készítés – mint a magyar iskolarendszerben – arra, hogy minél gyorsabban be kell fejezni az egyszerű elkezdett felsőfokú tanulmányokat. A nyugati országokban egyáltalán nem számít szegénynek, ha valaki 7–8 éven keresztül benn marad az oktatási rendszer felső fokán. Erre egyenesen készlet a valódi felsőfokú oktatás három ciklusos rendszere és az is, hogy menet közben átmenetileg kilépve a munkaerő piacra, onnan általában nehézség nélkül vissza lehet lépni a megszakított felsőfokú tanulmányokba.

Az iskolarendszeren belüli tartózkodás közötti különbség mutatkozik meg abban a furcsaságban is, hogy míg hazánk igencsak az európai ranglista végén van a 18–24 éves korcsoporthoz viszonyított felsőfokú tanulók arányát illetően, addig a felsőfokú végzettségűeknek az aktív lakossághoz viszonyított aránya közel áll az európaihoz. Persze, mert míg nálunk nagyon kemény a felvétel előtti szelekció és nagyon puha a tanintézményen belüli, addig ez a nyugati országokban fordítva van. (Erre mutat rá pl. *Ladányi Andor* nemrég megjelent kitűnő tanulmánya is.)

Egy évtizeddel ezelőtt az ezzel kapcsolatos vitákban még nekem is az volt a véleményem, hogy mi nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy túlságosan fellátsuk a felvételi követelményeket és erősítsük a tanulmányi idő tartama alatti szelekciót. (Több hallgató több épületet, több berendezést, több oktatót stb. igényel.)

Furcsa módon most, hogy tovább szegényedtünk, mégis azt kell mondanom, nem biztos, hogy elég gazdagok vagyunk a jelenlegi helyzet fenntartásához. Ki kellene már egyszer számolni, mibe kerül egy fiatalnak az egy éven keresztüli taníttatása, összevetve a munkanélküliség költségével. És ebbe a költségbe valahogy azt is belet kell számolni, hogy a felkészítéssel nő az esély a munkába állásra, a hosszabb munkanélküliséggel pedig csökken az esély a munkába való visszakerülésre. Lehet, hogy kiderülne, pusztán forintban mérve is a továbbtanulás az olcsóbb. És akkor még nem

is számoltuk az erkölcsi kopás okozta kárt, illetve a szélesebb látókör, nagyobb alkalmazkodóképesség jelentette hasznát. (Arról már nem is beszélve, hogy valami módon számba kéne venni az alkoholizmus, a drog és a fiatalok bűnözés által okozott kárt is, illetve a megelőzés eszközei között a jobb nevelést, képzést.)

Summa summarum, tudom, hogy szegények vagyunk. Azt is tudom, hogy még jó darabig azok maradunk. Mégis úgy gondolom, meg kellene fontolni nagyanyám mondását, hogy nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy olcsón vásároljunk. Ami látszólag drágább, nagyobb tartóssága révén, hosszabb távon olcsóbb lehet. Ma is tapasztaljuk ezt a háztartási cikkek piacán.

Anekdotával kezdtem, újabkori történettel fejezem be. Két évvel ezelőtt Timár Jánossal meghívást kaptunk egy megbeszélésre a munkaerő tervezés akkori hazai felelőseitől. A szűkkört megbeszélésen az USA Munkaügyi Minisztériumának képviselője közölte, hogy szívesen eladná kormányunknak minisztériumuk számítógépes munkaügyi tervezési programját jutányos áron. Elképedve kérdeztük, hogyan, maguknál egyáltalán van tervezés? Hiszen a publikációkban állandóan arról olvasunk, hogy boszorkányokról (tervezésről), amik nincsenek, szó ne essék. „Uraim! Önök bizonyára az akadémikus sajtót olvassák” – hangzott a válasz. Természetesen, hiszen mi kutatók vagyunk. „Mi azonban nem azt olvassuk, és főként nem azt tesszük, amit maguk ott olvashatnak” – mondta beszélgető társunk.

Azt tanácsoltam, vegyék meg a software-t géppel együtt, hiszen az amerikaiak nagyok az informatikában és a számítástechnikában, és bizonyára megtanulták annak tervezési felhasználását is. Nekünk sosem sikerült igazán tömegtermelésre alkalmassá tenni tervezési modelljeinket.

VÁMOS DÓRA

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

A friedmani eszmevilág a hetvenes években reneszánszát élő monetarista iskola ideológiája, amely szerint amellet, hogy vissza kell szorítani az állami beavatkozás különböző formáit, azt is meg kell akadályozni, hogy a pénz a gazdaságban nagyobb zavarokat idézhessen elő. Ehhez receptet is adnak: a gazdasági életben keringő pénzmennyiséget szerényen és egyenletesen kell növelni, törekedve a pénzállomány növekedésének stabilitására. Ezek a friedmani gondolatok jellemzően a piaci kereslet

elemzését állítják a középpontba, ehhez adnak újabb szempontokat. A monetáris megközelítés mögött a piac működőképességébe vetett hit húzódik, Friedman munkásságának jelentős része valójában a pénz és a gazdasági fejlődés különböző viszonyaira vonatkozik.

A "Szabad a választás" című könyvben az állami, kormányzati beavatkozásnak legszélesebb körű, empirikus alapokon álló bírálatát adja Friedman, s a huszadik század társadalmi-gazdasági csodájaként is értelmezett "jóléti állam" jótéteményeit veszi szemügyre, a pénzmozgások társadalmi hatékonyságának rendező elve szerint.

Ennek megfelelően együttesen vizsgálja az államok szociális programjai megvalósításának-megvalósíthatóságának általános elveit, illetve azok megvalósulásának tényleges tapasztalatait hasonlítja össze, elsősorban az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Svédország példáján.

Az egyik felfedezett ellentmondás, hogy az állami szervezet az állampolgároktól begyűjtött pénzekből, azok átcsoportosításával és újraelosztásával tudja megvalósítani szociális programját, így képes csökkenteni a befolyt összegeket az adminisztrációs apparátus nem csekély kiadásaiával. Sőt, miután a kormányzati tisztviselők igazán nehéz feladatot vesznek magukra, hiszen mások helyett kell megállapítaniuk, hogy azok számára mi is lesz az igazán jó – mégpedig úgy, hogy az a közösség számára a leginkább racionális megoldás legyen –, így a feladatok színvonalasabb ellátásának ígérete érdekében számuk folytonosan bővül, következőképpen a kiadások összege nő.

A jóléti állam "téveszméje" Friedman szerint abból származik, hogy eleve nem lehetséges az embernek másnak a pénzét akár magára, de még kevésbé másra takarékosan elköltenie, hiszen erre semmiféle indítéka önmagában véve nincs. Márpedig az állam kiadásai fölött "a törvényhozók arról szavaznak, hogy másvalakinek a pénzét miként költsék el"; majd a programok megvalósítását "irányító bürokraták szintén mások pénzét költsék el". Így történik ez a társadalombiztosítás, a közsegélyek, a lakássegélyek, vagy a közoktatás, az egészségügyi gondoskodás esetében.

Különösen a társadalombiztosítás elemzése világít rá konkrétan arra az összefüggésre, hogy mennyire esetleges, bizonytalan az egyes emberek hosszú évtizedeken át történő befizetése és a majdani befizert nyugdíj tényleges színvonala közötti kapcsolat. A mindenkori befizetések közül azoknak a nyugdíját fizetik ki, akiknek befizetéseit már elköltötték másokra, s emiatt az időbeni elszaka-

dás miatt nem adhatnak garanciát a majdani kifizetések reálértékére, egyetlen társadalombiztosítási konstrukcióban sem. A közsegélyek és általában a segélyek elosztásának fő hibája – ami empirikus fölmérésekkel nehezen bár, de kimutatható –, hogy az adminisztráció költségein túl nagyon sokan húznak hasznot belőle úgy, hogy ténylegesen nem tekinthetők rászorulóknak. Akár mert formálisan egy jogosultnak ítélt csoportba kerülnek bele, akár mert ügyes csalók. Ezáltal a ténylegesen rászorulók helyzete romlik – a kielégetlenség miatt –, a befizetési igényt tovább növelik.

A közegészségügyre és a közoktatásra fordított összegek fölhasználási hatékonyságát jól mutatja, hogy a ráfordítások világszerte állandóan nőnek anélkül, hogy "ennek megfelelő javulás következett volna be" az ellátások minőségében. Mind-ebből ahhoz az összefoglaló következtetéshez vezet el minket a szerző, hogy az állami beavatkozás, a kormányzati program céljai ezeken a vizsgált területeken bizonyára nemesek, de miután módszerei rosszak, így az eredmények kiábrándítóak.

Megoldási javaslata rendkívül egyszerűnek tűnik, szimpatikus, de szerintem nem teljesen átgondolt. Lényege a "negatív adózás" lenne, amit összekapcsolnának a szociális programok fokozatos leépítésével. A negatív jövedelemadó alapeszméje abból az összegből indul ki, amelyet ma adómentes jövedelemösszegnek nevezünk, s ami a létminimum környékén mozog. A javasolt rendszerben aki ezt meghaladja, az adót fizetne meghatározott ráta szerint (mint ma), de aki ezt nem éri el, az megfelelő összegű, lényegében a mentesség mértékéig kiegészítő segélyben részesülne, miáltal maga tudná kifizetni az igényelt szolgáltatásokat, vagy a valódi biztosítás részleteit. Sőt, az adózást nem egy, de két év összevonása alapján javasolják megoldani, miáltal bizonyos mértékig figyelembe lehetne venni a jövedelmek fluktuációját. Ha az egyik évben a mentességet meghaladó, a másikban ennél annnyival alacsonyabb lenne a jövedelem, az egyenleg szerint nem kellene adót fizetni, míg a jelenlegi szisztéma szerint a mentességnél alacsonyabb bevételt hozó évben konkrétan semmiféle vissza- vagy megtérítés nem történik.

A segélyezés ténye, az állami szociálpolitika gyakorlata az egyes országokban nagyon különböző elveken alapszik. Milton Friedman nyíltan kiáll az egalitáriánus társadalom politikájával szemben, mégpedig főként a teljesítményeket visszafogó, a személyi szabadságjogokat csorbító, a szabadpiaci rendszert korlátozó hatása miatt. Az esélyegyen-

lőséggel foglalkozó fejezetében addig a következtetésig jut el, hogy "ha valamely társadalom az egyenlőséget – az eredményegyenlőség értelmében – a szabadság elé helyezi, akkor végül sem egyenlőséghez, sem szabadsághoz nem fog jutni".

Mindezt akkor állítja, amikor az eredményegyenlőség "csaknem vallási hitcikkellé vált az értelmiségiek körében, kiemelkedő helyet kap a politikusok beszédeiben és a becikkelyezett törvények bevezetéseiben".

Mit is ért Friedman "eredményegyenlőségen"? Olyasmit fejez ki az ő értelmezésében ez a fogalom, hogy a társadalmi javakból való részesedést nem az egyéni teljesítmény dönti el, hanem valamiféle méltányosság, ami a társadalmi igazságosság mércéjén alapul. Két alapvető problémája is van ezzel a "méltányos részesedéssel". Az egyik, hogy amennyiben ez eltér az egyenlő részesedéstől, ki vagy kik legyenek azok, akik hivatottak és képesek azt eldönteni, mekkora vagy mekkorák legyenek az eltérések. S ha van erre hivatott személy, vagy csoport, akkor annak megfelelő hatalmat kell kapnia ahhoz, hogy döntését a társadalom egészére rákényszeríthesse, a mesterséges jövedelem-újraelosztást elvégezze. S ennél a pontnál már messze kerül a demokrácia, ez a diktatúra terrénuma.

Mennyiben hasznosíthatók a vizsgálati eredményekkel alátámasztott, feltételül liberális gondolatok az átalakulás pezsgését, de főként zavarait érzékelő mai Magyarországon, ahol a Friedman által oly mértékben elítélt állami diktatúra "áldásait" a maga valóságában és több évtizeden keresztül átéljük? Anélkül, hogy a kifejlesztés részleteiben elmerülnék, néhány szempontra szeretném felhívni a figyelmet.

Ma Magyarországon sokan vannak, akik nem tudnak elszakadni az egyenlőséget hirdető és erre bizonyos mértékig eredményesen törekvő társadalompolitikától. A jóhiszemű világmegváltókról nem beszélve, arról van itt szó – amire Friedman is utal –, hogy az egalitáriánus politika elkényelmesedéshez vezet: a mindenki számára garantált, bármily alacsony szintű létbiztonság a küzdőképességet törli meg. Ehhez kapcsolódik egy szintén általános irigység-jelenség, amelyben az emberek elfogadják kedvezőtlen állapotukat, amennyiben a többiek is hasonló helyzetben vannak.

A spontán piaci folyamatok túlzott térnyerése általában véve sem kedvez minden termelési-szolgáltatási terület fejlődésének. Ahol az adott ellátási körnél szélesebb a hasznosítás azonos esélyeihez fűződő érdek (oktatás), vagy ahol az abszolút pia-

cosodás ellentmond a társadalmi igazságosságra való humánus törekvésnek (pl. egészségügy), ott bizonyos fokig fenn kell tartani az állami irányítást. Nálunk az átmeneti időszakban különösen fontos ez.

A friedmani szabad rendszerben is helye van a központi utasítási elemeknek, nem hatékony a piac, ha kizárólag az önkéntes együttműködés elvén működik. Ezért gazdasági rendszerünk kialakítása során a "keverék" helyes arányát kellene jól megéreznünk. Emellett nagy fontossággal bír a kormányzati szakszerűség javítása, a világszerte elítélt irányítási módszerek megjavítása.

A szabadpiaci gazdálkodás térnyerését javasoló friedmani eszmerendszerből meglehetősen hiányzik az emberiség fennmaradásához nélkülözhetetlenek tűnő környezetvédelem keretrendszerének vázolója. Az ipari társadalom, az árúbióság, a túlfogyasztás a piaci viszonyok következménye, s végső soron a földi élet pusztulásához vezet. E tekintetben érdemes lenne az erősebb szabályozás lehetőségeit és hatékony módszereit keresni.

KI VÁLASSZON?

Az alábbiakban kivonatossan ismertetett két vitacikk nem egyszerű olvasmány. Nem annyira szakmai jellege miatt, hanem mert közönségesen elterjedt, közkedvelt érvelésekről, elképzelésekről derül ki, hogy egyértelműen tévesek. Megfontolandó, hogy amikor széles körben beszélgetünk, vélekedünk arról, hogy mit hozhat a piac az iskolarendszer fogyasztóinak, nem kell-e azon igyekezni, hogy pontosabban használjunk fogalmakat, vagy legalábbis próbáljuk meg azt tisztázni, hogy minek mi az ára, ezt az árat ki fizeti meg, és hogy kapható-e valami ingyen.

Az oktatási választás gazdaságtanáról

Hogy választani lehet, piacgazdaságnak és demokratikus társadalomnak egyaránt alapkövetelménye. A választási lehetőségek hiánya a központilag irányított és tekintélyelvű rendszerek sajátja. A választás lehetősége tekinthető önmagában való jónak, az emberi szabadság központi indikátorának. A választék bővítése, legalábbis elméletben, egy jobb társadalom irányába tett lépésnek tekinthető.

Az oktatási választás kérdésének bonyolultságát illusztrálandó fontos megjegyezni, hogy az oktatás